

Tefsir ve Tevil: Vahyi Anlama Çabası

2 Ekim 2013

Hadisler

Amr b. Şuayb'ın, babası aracılığıyla dedesinden naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) bir grubun tartıştıklarını işitmiş ve onlara şöyle buyurmuştur: "Sizden öncekiler işte böyle helâk oldular. Allah'ın Kitabı'nın bir kısmını diğeriyle mukayese ediyor (çelişki arıyor)lardı. Oysa Allah'ın Kitabı, bir kısmı diğeri doğrulamak üzere indi. Kur'an'ın bazı âyetlerini ileri sürerek diğerlerini yalanlamayın. Onun (mahiyetini) bildiğiniz âyetleri üzerinde konuşun; bilmediklerinizi ise onu bilene bırakın." (HM6741 İbn Hanbel, II, 185)

Cündeb b. Abdullah'ın naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kur'an'ı, kalpleriniz kaynaştığı müddetçe okuyup müzakere edin. Ayrılığa düştüğünüzde ise onun başından kalkın." (B5060 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 37; M6777 Müslim, İlim, 3)

İbn Abbâs'ın naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "Kim Kur'an hakkında bilgisizce konuşursa, cehennemdeki yerine hazırlansın." (T2950 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 11)

İbn Abbâs anlatıyor: Allah Resûlü (sav) beni kucakladı ve şöyle buyurdu: "Allah'ım, ona hikmeti ve Kur'an'ın tevilini öğret." (İM166 İbn Mâce, Sünnet, 11)

Açıklama

Hz. Peygamber'in meşhur sahâbîlerinden olan Abdullah b. Amr b. el-Âs ilme çok düşkündü. Abdullah ve kardeşi, birlikte bir gün, yaşlı sahâbîleri sohbet ederken gördüler. Hemen yanlarına gittiler. Ancak meclisi bölmek istemediklerinden buldukları bir taşın üzerine oturdular. Onlar otururken meclisteki sahâbîler Kur'an'dan bir âyet okuyup onun üzerine tartışmaya başlamışlardı bile. Sahâbîler tartışmaya iyice dalmış ve sesleri de olabildiğince yükselmişti. Bunun üzerine Allah Resûlü yanlarına geldi. Tartışanların üzerine hem toprak saçarak hem de kızgın bir ifadeyle "Sizden öncekiler işte böyle helâk oldular. Allah'ın Kitabı'nın bir kısmını diğeriyle mukayese ediyor (çelişki arıyor)lardı. Oysa Allah'ın Kitabı, bir kısmı diğeri doğrulamak üzere indi. Kur'an'ın bazı âyetlerini ileri sürerek diğerlerini yalanlamayın. Onun (mahiyetini) bildiğiniz âyetleri üzerinde konuşun; bilmediklerinizi ise onu bilene bırakın." buyurdu.¹

Abdullah b. Amr'ın, kardeşiyle birlikte tanık olduğu bu olay bize, Kur'an üzerinden yapılan tartışmaların, hatta Kur'an'ı kişisel görüşler doğrultusunda yorumlama girişimlerinin Peygamberimiz döneminde başladığını ve Allah Resûlü'nün buna müdahale etmek durumunda kaldığını göstermektedir. Onun âyetler üzerinde tartışanlara yönelik tepkisi, bilgiye dayalı olmayan, anlık akıl yürütmelere göre yapılan tartışmaların faydasız olduğunu öğretmekte, aynı

zamanda Kur'an'ı anlama ve yorumlamanın fert ve toplumun hayatını etkilemesi ve yönlendirmesi bakımından ne kadar hassas bir konu olduğuna da dikkat çekmektedir. Peygamberimiz, Kur'an'ın âyetleri arasında bir çelişki bulunmadığını, aksine âyetlerin bir anlam bütünlüğü içinde olduklarını ifade etmiş ve bilinmeyen hususların Kur'an'ı bilenlere sorulmasını istemişti. Böylece o, Kur'an'ın bütün olarak değerlendirilmesinin, âyetleri arasındaki anlam bütünlüğünün fark edilmesinin bir uzmanlık işi olduğuna da işaret etmekteydi. Zira İslâm'ın en temel iki müracaat metni olan Kur'an ve hadislerin, uygun bir yöntem kullanılmadan yorumlanması dinin yanlış anlaşılmasına yol açacaktı.

Sahâbîler Kur'an'dan anlayamadıkları hususları Hz. Peygamber'e her zaman sorma imkânına sahiptiler. Gerçi genelde Peygamberimiz devrinde bir olay meydana geldiği ya da bir soru sorulduğu vakit, Allah Teâlâ konuyla ilgili âyetler indiriyor ve vahiy ortamına şahit olan sahâbîler de onun ne anlama geldiğini anlayabiliyorlardı. Kur'an'ın ilk muhatabı olan sahâbîler, özellikle de Kureyşli olanlar, âyetleri anlama konusunda daha avantajlıydı. Zira ilâhî mesaj onların dili ve kültürü doğrultusunda nâzil oluyordu. Bununla birlikte, bazı olaylarda âyetlerin açıklanması ya da hangi ölçülerde uygulanacağını gösterilmesi gerekiyordu. İşte bu gibi durumlarda Allah Resûlü, âyetlerin aslında hangi mânâyâ geldiğini öğretiyor, hangi şartlarda uygulanacağını ashâbına gösteriyordu. Meselâ, "İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya; işte (korkudan) güvende olmak onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır."² âyeti inince sahâbîler karamsarlığa kapılmış ve "Hangimiz imanına zulüm katmaz ki!" diye üzülmeye başlamışlardı. Fakat Resûlullah (sav) âyette yer alan zulmün, Allah'a şirk koşmak olduğunu söylemiş ve onlara "Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür." âyetini okumuştur.³

Benzer şekilde o zamanlar henüz yeni Müslüman olan Adî b. Hâtim'e Allah Resûlü "Şöyle şöyle namazını kıl ve oruç tut. Beyaz iplik siyah iplikten seçilinceye kadar ye iç. Öncesinde (Şevval) hilâlini görmezsen otuz gün oruç tutmaya devam et." deyince, o, bir siyah bir de beyaz ipliği yastığının altına koymuş ve onları birbirinden ayırt edinceye kadar da sahurunu sürdürmüştü. Fakat Adî ertesi gün yaptıklarını Hz. Peygamber'e anlatınca Allah Resûlü gülerek beyaz ve siyah ipliklerle gece karanlığı ile gündüz aydınlığının kastedildiğini söylemişti.⁴

Bir keresinde de Hz. Âişe, Resûl-i Ekrem'in "Kim hesaba çekilirse helâk olur." sözünü duyunca, ona Kur'an'daki "(Ameli kendisine sağ elinden verilenler) kolay bir hesaba çekilecek." âyetini hatırlatmıştı.⁵ Belli ki, Hz. Peygamber'in sözü ile âyetin çelişkili görünmesi Hz. Âişe'nin kafasını karıştırmıştı. Zira Hz. Peygamber'in sözünden ilk bakışta her kim hesaba çekilirse azaba uğrayacağı anlaşılıyor, buna karşılık Kur'an-ı Kerîm, kitabı sağ elinden verilen yani kurtuluşa erenlerin de hesaba çekileceğinden bahsediyordu. Fakat Hz. Peygamber âyetin mânâsını "Bu senin dediğin ancak (defterinin kişiye gösterilmesi anlamında) arzıdır, yoksa her kim ince hesaba çekilirse helâk olur." sözüyle açıklamıştı.⁶

Âyetlerin mânâsı açık ve net olmadığında, mutlak ya da çok genel anlamlar ifade ettiğinde Peygamberimiz, ashâbına söz konusu âyetlerle nelerin kastedilip, nelerin istendiğini ve nelerin

yasaklandığını, kısacası nasıl amel edileceğini öğretiyordu. Meselâ, Kur'an müminlerden namaz kılmalarını istemiş, fakat onun nasıl, ne vakit ve kaç rekât kılınacağını açıklamamıştı.

Peygamberimiz "Ben nasıl namaz kılıyorsam siz de öyle kılın."⁷ buyurarak, âyetin nasıl uygulamaya geçirileceğini ashâbına göstermişti. Benzer şekilde, Kur'an, usulüne göre boğazlanmamış hayvanların etini haram kılmıştı.⁸ Buna göre hangi hayvan olursa olsun, şayet usulünce kesilmemişse yenilmesi haram demektir. Fakat Allah Resûlü balık ve çekirgenin bu hayvanların istisnası olduğunu belirterek, oldukça genel anlam ifade eden âyetin sınırlarını müminlere öğretmişti.⁹

Hiz. Peygamber ihtiyaç duyuldukça Kur'an-ı Kerim'deki mânâsı kapalı âyetleri açıklamış, ashâbının sorularını cevaplamıştı. Belki Allah Resûlü, akıp giden hayatın canlılığı sayesinde âyetlerin anlaşılmasında fazla bir sorun yaşanmadığı için, her bir âyetin tek tek tefsirini yapmamış, âyetlerin anlamını sözlü olarak çevresindekilerle paylaşmamıştı. Fakat o, âyetleri tam anlamıyla hayatına aksettirmiş, âdeti yaşayarak tefsir etmişti. İşte bu yüzden Hiz. Âişe, Resûl-i Ekrem'in (sav) ahlâkını soran bir kişiye, "Sen hiç Kur'an okumuyor musun? Onun ahlâkı Kur'an'dır." karşılığını vermişti.¹⁰ Neticede Hiz. Peygamber'in sîretini ve sünnetini anlamak Kur'an'ı; Kur'an'ı anlamak ise Resûlullah'ı tanımak anlamına geliyordu.

Allah Resûlü'nün vefatıyla birlikte oluşan boşluk, Kur'an ve hadislerin aktarılması ve yorumlanması ile doldurulmaya, Resûl-i Ekrem'in mânevî otoritesinin devamı sağlanmaya çalışılıyordu. Peygamberimiz, Cündeb b. Abdullah'ın naklettiği şu sözünde, Kur'an'ı anlama ve açıklamada ortak yönelişlerin ve ortak sonuçların elde edilmesinin önemine işaret etmektedir: "Kur'an'ı, kalpleriniz kaynaştığı müddetçe okuyup müzakere edin. Ayrılığa düştüğünüzde ise onun başından kalkın."¹¹

Peygamberimizin bu sözünün haddizâtında Kur'an'ı müzakere etmeye yönelik bir teşvik olduğunu anlıyoruz. Bununla birlikte o, Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabasında bir yöntem ve ortak bir amaç çerçevesinde hareket etmenin önemini öğretmektedir. Buna göre Kur'an müzakeresi, tedrisi birbirimize karşı kalplerimizde ülfet peyda olduğu, birbirimizi anlamamıza katkı sağladığı, diyalog imkânı verdiği sürece yerinde ve faydalı bir çabadır. Ancak ayrışmaya, bölünmeye, karşılıklı hiddet ve kırılcılığa sebep olmaya başladığında, münakaşaya dönüştüğünde böyle bir Kur'an müzakeresi hayırlı bir çaba ve faaliyet olmaktan çıkmış demektir. Doğru olan, Kur'an'ın ruh ve gayesine aykırı bu durumun sürdürülmemesidir.

Bu hadiste Kur'an'ı anlamada ortak bir şuura erişmenin gerekliliği vurgulanmaktadır. Kur'an, metni itibarıyla farklı yorumlara kapı aralasa da, bu farklı yorumlar toplumu bir arada tutan temel ilke ve yönelimlerin dışına çıkmamalıdır. Bugün, kitle iletişim araçları kullanılarak halkın huzurunda yapılan, Kur'an âyetlerini konu alan, ancak Kur'an'ın indiriliş gayesine, mahiyet ve niteliklerine uygun düşmeyen tartışmaların hayra hizmet ettiğini söylemek zordur. Zira tartışmacıların Kur'an'ı anlamak ve mesajını kavramaktan çok, muhatapların ve izleyenlerin önünde Kur'an üzerinden birbirlerini alt etmeye dönük tutumlar sergiledikleri görülmektedir.

Kur'an'ı, şifreler içeren gizemli bir bulmaca kitabı gibi algılamaya yönelik yaklaşımlar ise, ne yazık ki, modern dönemin, Kur'an'ın öğretilerini hayatın dışında tutan, ancak ona atfettiği olağanüstü özellikleri falcılığa ve medyumluğa yaklaştıracak bir biçimde kullanma tavrını beslemektedir.

Hız. Peygamber, Müslümanları erdemli bir topluluk oluşturmaları konusunda eğitmiş, aynı zamanda varlığıyla Müslümanları bir arada tutmuştu. Onun vefatından sonra değişen şartlar, Allah Resûlü'nün terbiyesinde yetişen sahâbîlere Kur'an ve hadisleri hem sorunsuz bir şekilde aktarma, hem de tefsir etme vazifesini yüklemişti. Zira sınırlı sayıdaki âyet ve hadislerden, durmadan değişen, sınırsız yenilik ve problem üreten hayata yol gösterici bilgiler elde edilmesi gerekiyordu. Kuşkusuz sahâbe vahyin iniş sürecine tanık olmuş, aynı zamanda Peygamberimizin problemler karşısında nasıl tavır takındığını gözlemlene imkânı bulmuşlardı. Ondan öğrendikleri yöntem ve doğal eğitim ortamında kazandıkları meleke sayesinde, İslâm'ın temel iki kaynağını ilkeler çerçevesinde ve hayatı daraltmadan anladılar.

Sahâbenin, âyetleri genellikle, inmesine sebep olan olaylarla ya da indiği genel şartlarla ilişkili olarak izah ettikleri görülmektedir. Meselâ, mescitte bir şahıs, "Göğün açık bir duman getireceği o günü bekle. O duman insanları bürür. Bu, elem dolu bir azaptır."12 âyetini, kıyamet gününde bir dumanın gelerek kâfırların canını alacağı, Müslümanlara ise sadece nezle etkisi yapacağı şeklinde yorumluyordu. Bu açıklama Abdullah b. Mes'ûd'a soruldu. O da Kur'an'ın sadece ilim sahibi kimseler tarafından açıklanabileceğini belirterek, söz konusu âyetlerin inkârcı Kureyş hakkında indirildiğini haber verdi. Zira Allah Resûlü'nün bedduası neticesinde Allah onlara kıtlık vermiş, kuraklık açlıkla birleşince her tarafı tozlu ve dumanlı görmeye başlamışlardı.13

Benzer şekilde Hız. Âişe'nin o zamanlar henüz küçük yaşta olan yeğeni Urve b. Zübeyr, "Şüphesiz Safâ ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur."14 anlamındaki âyeti okuyunca buradan, Safâ ve Merve'de sa'y yapmanın zorunlu olmadığı sonucuna varmıştı. Bu fikrini teyzesi Hız. Âişe'ye söyleyince, o şu açıklamayı yaptı: "(Bir kısım) ensar, câhiliye döneminde (kutsal saydıkları putları karşısında bulunan) Safâ ve Merve arasında sa'y yapmayı günah sayarlardı. İslâm gelince onlar bu durumu Allah Resûlü'ne sordular ve neticesinde bu âyetler indi."15 Dolayısıyla bu âyet, Urve'nin anlayışının aksine, söz konusu yerlerde sa'y etmenin herhangi bir mahzuru olmadığını anlatıyor; Hız. Peygamber'in uygulaması da sa'yin gerekliliğine işaret ediyordu.16 Öte yandan bu olayda Hız. Âişe, yeğenine, "Şayet bu âyet senin anladığın gibi olsaydı, âyetin "Safâ ve Merve'yi sa'y etmemekte bir günah yoktur." şeklinde indirilmesi gerekirdi." demiş, böylece âyetlerin açıklanmasında bağlamın yanı sıra, lafızların da önemine dikkat çekmişti.17

vahyin ilk muhatapları olan sahâbîler bilgi ve tecrübelerini sonraki nesillere aktardılar. Ancak Peygamberimiz ve ashâbından sonraki dönemlerde, İslâm'ın yol gösterici, ufuk açıcı bilgileri, Mushaf hâline getirilmiş Kur'an'ın ve yine büyük ölçüde yazılı hâlde bulunan hadis metinlerinin yorumlanması ile elde edilebilirdi. Bu zaruret neticesinde, Müslümanların ortak düşünce ve

ilkelerden uzaklaşma riski dikkate alınarak, İslâm kültüründe anlama ve açıklama konusunda ilke ve yöntemler belirlendi.

Düzenli tefsir dersleri yapan, bu alanda pek çok öğrenci yetiştiren ve tefsir ilminin kurucusu olarak anılan genç sahâbî İbn Abbâs'ın naklettiği bir hadisinde Allah Resûlü, bilgi ve yönetime dayalı olmaksızın âyetleri tefsir etmenin yanlışlığını şu ağır ifadelerle hatırlatmaktadır: “Kim Kur'an hakkında bilgisizce konuşursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.”¹⁸

Bu hadis, dinin temel kaynaklarını şerh/izah etme işinin özel bir bilgi alanı olduğunu ihsas etmektedir. Ulaşılan sonuçlardan ziyade, yorumlama keyfiyetinin konu edilmesi, bize âyet ve hadislerin belli bir yöntemle ve denetlenebilir bir bilgiyle ele alınması gerektiğini öğretmektedir. Kur'an'ı keyfi ve sorumsuzca yorumlamanın cehenneme götürebilecek bir yanlışlık olarak sunulması, dinin doğru anlaşılması gibi, tahrifinin de yorumlama neticesinde gerçekleştiğini bildirmektedir. Dolayısıyla hadisteki uyarı, âyet ve hadisleri anlama ve yorumlamanın bilimsel bir yetkinlik işi olduğuna, aynı zamanda uhrevî bir mesuliyeti de gerektirdiğine işaretidir. Âyetleri kendi görüş ve tahminlerine göre yorumlayan bir kimsenin haddizâtında doğru şeyler söylemesi de mümkündür. Fakat bu kimse Kur'an'ı bilgisizce yorumladığı için baştan hatalıdır.¹⁹

İslâm düşünce tarihinde bilginin denetlenebilir olması ve Müslümanları ortak düşünce ve ilkelerden ayrı düşürecek yorumlardan kaçınılması konusunda büyük hassasiyet gösterilmiştir. Âyetlerin, kişilerin re'yları yani kendi görüş ve düşünceleri doğrultusunda açıklanmasına karşı çıkılmıştır. Bu hassasiyet neticesinde re'yi yani delile ve bilgiye dayanmaksızın yapılan aklı çıkarımları kötüleyen rivayetler, temel hadis eserlerinde yerini almıştır. Kuşkusuz bazen insanların düşüncelerini teyit etmek ve arzularını Kur'an'a söyletmek amacıyla onu tefsir etmeye kalkıştıkları görülmüştür. Birden çok anlama gelen ya da ilk bakışta anlaşılamayan âyetlerin maksatlı olarak farklı anlamlara çekildiğine dair sayısız örnek mevcuttur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu tür insanların fitne çıkarmak amacıyla müteşâbih âyetlerin peşine düşecekleri belirtilmiş,²⁰ Resûlullah da Hz. Âişe'yi onlara karşı uyarmış ve bu kimselerden sakınmasını istemiştir.²¹ Aynı şekilde Hz. Ömer, bu tür âyetler hakkında sorular sormak suretiyle insanların kafasını karıştıran bir şahsı ikaz etmiştir.²²

Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'i açıklamak için yeterli ilmî birikime,²³ zihnî melekeye ve Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde, ahlâklı bir duruşa sahip olan kimselerin şahsî görüşlerini beyan etmelerinde bir sakınca bulunmuyordu. Nitekim Hz. Ömer Bedir Savaşı'na katılmış sahâbîlere Nasr sûresindeki “Allah'ın yardımı ve fetih geldiğinde...” âyeti²⁴ hakkındaki görüşlerini sormuş, onlardan bazıları “(Bu âyette) bir zafer kazandığımızda ve bir fetih gerçekleştirdiğimizde buna hamdetmemiz ve Allah'a istiğfarlarda bulunmamız emrediliyor.” diye cevaplamışlardı. Bu görüşleri beğenmeyen Hz. Ömer, Abdullah b. Abbâs'ın “Bu, Resûlullah'ın vefatına işaret eder.” açıklamasını ise, “Ben de aynı görüşteyim.” diyerek kabul etmişti.²⁵

Âyet ve hadisleri anlama, Müslümanca var olma ve Müslüman kimliği oluşturma uğraşısı, İslâm kültürünün meydana gelmesinde ve zenginleşmesinde çok önemli bir faaliyettir. Hemen hemen bütün İslâmî ilimler, temelde böyle bir çabanın ürünüdür. Pek çok alanda yazılan eserler, özellikle Kur'an üzerine yazılan binlerce tefsir, hadislerin izahını konu edinen şerhler geniş bir literatür oluşturmuştur. Fıkıh alanında da metinlerin anlaşılmasına ve onlardan hükümler çıkarılmasına yönelik yöntemler ortaya konulmuş, temel hadis eserlerinde anlama ve yorumlamanın önemine binaen Kur'an tefsirine dair bölümlere yer verilmiş, keyfi, yöntemsiz ve bilgi temelinden yoksun yaklaşımların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Tâbiûn neslinden Şamlı İbrahim b. Abdurrahman el-'Uzrî'nin Resûlullah'a isnad ettiği şu söz de böylece doğrulanmıştır: "Bu ilmi sonraki nesillerden dürüst ve kabiliyetli olanlar alıp aktaracak ve onu cahillerin yorumlarından, bâtlı ehlinin istismarından ve haddi aşanların saptırmalarından koruyacaktır."²⁶

İslâm ilim ve düşünce tarihinde adı geçen âlimler farklı görüş ve düşüncelere sahip olmuş ve zaman zaman birbirlerini tenkit etmiş olsalar da, Kur'an'ı ve Peygamberimizin sünnetini doğru anlama, anlamlandırma, açıklama ve anlatma konusunda son derece samimi çabalar ortaya koymuşlardır. Onlar, bize de örnek olan bu çabalarıyla Hz. Peygamber'in Abdullah b. Abbâs ile ilgili olarak yaptığı "Allah'ım, ona hikmeti ve Kur'an'ın tevilini öğret."²⁷ duasının sırrına mazhar olmaya çalışmışlardır.

Kaynak notları

- 1 HM6702 İbn Hanbel, II, 182; HM6741 İbn Hanbel, II, 185.
- 2 En'âm 6/82.
- 3 B6918 Buhârî, İstîtâbetü'l- mürteddîn, 1.
- 4 MK14300 Taberânî, el- Mu'cemü'l-kebîr, XvII, 78; B1916 Buhârî, Savm, 16.
- 5 İnşikâk, 84/8.
- 6 B103 Buhârî, İlim, 36.
- 7 B631 Buhârî, Ezân, 18.
- 8 Mâide, 5/3.
- 9 İM3314 İbn Mâce, Et'ime, 31.
- 10 M1739 Müslim, Müsâfirîn, 139.
- 11 B5060 Buhârî, Fedâilü'l- Kur'ân, 37; M6777 Müslim, İlim, 3.
- 12 Duhân, 44/10-11.
- 13 M7067 Müslim, Sıfâtül- münâfikîn, 40; B1007 Buhârî, İstiskâ, 2.

14 Bakara, 2/158.

15 B1790 Buhârî, Umre, 10.

16 İF3/498 İbn Hacer, Fethu'l- bârî, III, 498.

17 B1790 Buhârî, Umre, 10.

18 T2950 Tirmizî, Tefsîru'l- Kur'ân, 11.

19 T2952 Tirmizî, Tefsîru'l- Kur'ân, 11; D3652 Ebû Dâvûd, İlim, 5; TA8/225 Mübârekpûrî, Tuhfetü'l- ahvezî, VIII, 225.

20 Âl-i İmrân, 3/7.

21 B4547 Buhârî, Tefsîr, (Âl-i İmrân) 1.

22 DM146 Dârimî, Mukaddime, 19.

23 BŞ2277 Beyhakî, Şuabü'l- îmân, II, 423.

24 Nasr, 110/1.

25 B4970 Buhârî, Tefsîr, (Kevser) 4.

26 BS21513 Beyhakî, es- Sünenü'l-kübrâ, X, 350; MÜ599 Taberânî, Müsnedü's- şâmiyyîn, I, 344.

27 İM166 İbn Mâce, Sünnet, 11.

Kaynak: Diyanet İşleri Başkanlığı, Hadislerle İslâm, 1. Cilt, s. 399–410